

**JÁTÉKGYÁR A SZÁZADFORDULÓN
AZ ELSŐ MAGYAR FA- ÉS MACHÉE JÁTÉKSZERGYÁR,
BÁRTFA - BÉKÉSCSABA TÖRTÉNETE 1884-1904-1910**

– Tészabó Júlia –

Az 1880-as évektől kezdődően a hazai ipar elmaradottsága, versenyképtelensége, a munkanélküliség növekedése az iparfejlesztés égető szükségességére hívta fel a figyelmet. "Tekintve, hogy évenként több száz millió forint értékű iparcikket hozunk be, s tekintve azt, hogy a lakosság a nyerstermelés körében foglalkozást a népszaporodásnak megfelelő mértékben nem találhat ... egy erőteljes, önjelentőségű és legalább itthon versenyképes ipar létesítése az országban létkérdéssé vált..." írja *Gávai Gaál Jenő* a korszak közgazdaságával foglalkozó munkájában. Az iparfejlesztés élharcosai tisztában voltak azonban azzal, hogy ennek a folyamatnak a beindítása nagy állami és helyi támogatást kíván, "hiszen új iparágak meghonosítása, vagy csak egy új ipartelepnek is a meggyökeresztetése roppant erőfeszítésbe kerül nálunk."¹

Azt, hogy e törekvésekben a játékgyártás fejlesztése és támogatása igen hamar előtérbe került, több tényező is indokolta. Egyrészt, akárcsak Európában és Amerikában, polgári réteg létszámbeli és anyagi gyarapodásával párhuzamosan megváltozott a gyermekről, a gyermeki elfoglaltságokról alkotott kép, ami a játékszerek iránti igény növekedését is maga után vonta. Ez a tendencia azonban, míg Európában és Amerikában a játékipar hatalmas fellendülését idézte elő, Magyarországon, az elmaradott iparosodás miatt az import növekedését eredményezte, növelte a tőkeáramlást. Pedig a főleg Németországból és Ausztriából beáramló játékaru legnagyobb része egyszerű, háziipari körülmények között és módszerekkel készült, készíthető fajtékszer volt. Az iparfejlesztés szempontjainak ez a terület tehát nagyon is megfelelt, mivel hiányterméktől volt szó, amelynek gyártásával az import csökkenthető, a nyersanyag - a fa - rendelkezésre állt, a munkások és a háziiparosok betanítása az egyszerű munkafolyamatok elvégzésére megoldhatónak tűnt, a kereskedelmet pedig meg kellett nyerni.

Az iparág nemcsak az iparfejlesztési nyilatkozatokban, határozatokban szerepelt kiemelt helyen, hanem állami kedvezményekre is számíthatott, támogatandó iparágként szerepelt mind az 1890-es, mind az 1899-es, A hazai iparnak állami kedvezményekben való részesítéséről szóló törvényben.²

A szászországi játékiparnak, mint követendő példának részét képezte a kiterjedt háziiparra épülő gyáripar és az ezt kiszolgáló kereskedelem is. Kialakulását, működését részletesen elemezte *Gaul Károly* 1884-ben megjelent tanulmányában, kiemelve a hazaiakhoz hasonló gazdasági problémákkal küzdő szászországi területeknek a játékiparnak

¹ *Gávai Gaál Jenő*: Közgazdaságunk az 1877-1892. években. In. Nemzetgazdaság és szociálpolitika, 1932. 666-667.

² 1890. XIII. tcz.; 1899. XLVI.tcz.

köszönhető fellendülését, ismertette a játékgyártás anyagait, technikáit, munkafolyamatait is, azzal a nyilvánvaló szándékkal, mint ez Gaul egész tevékenységéből is kiderül, hogy ezt az iparágat a fában gazdag felvidéki területeken meghonosításra javasolja.³

Mindez indokolja, hogy a Sáros megyei Bártfa a város iparának fejlesztésekor már igen korán erre a területre gondolt.

A bártfai korszak

"A gyermekjátékipar meghonosításával újabban sokat foglalkozik Bártfa város, mely 10 szászországi gyermekjátékkészítő család betelepítését tervezi s ezek számára igen nagy koncessziókat hajlandó engedményezni." - adta hírül már 1881. decemberében a Magyar Ipar című országos lap.⁴ Ez az első alkalom, hogy Bártfa, mint a gyermekjátékgyártás egyik lehetséges helyszíne a sajtóban megjelenik.

A felvidéki városban ekkoriban ipari üzem nem volt, s a város képviselőtestülete, a kivándorlások megszüntetése és a város fejlesztése érdekében döntött a játékgyártó tevékenység meghonosítása mellett. Támogatták elképzelésüket az iparfejlesztés szószólói, köztük a nagy tekintélyű Gaul és Gelléri Mór is.⁵

A Magyar Ipar cikkéből értesülhetünk arról is, hogy Jagócsi-Péterffy József miniszteri biztos vette kezébe az ügyek intézését, tárgyalta a város vezetőivel a játékgyártóknak nyújtandó kedvezményekről, a kereskedőkkel a majdani áruk értékesítéséről, és Szászországba kívánt utazni, a megfelelő játékkészítők megkeresésére. A város feltételül szabta, hogy a betelepülő családok helyi gyermekeket tanoncként befogadjanak és betanítsanak, s ezért cserébe polgárjogot, lakást, közös műhelyt, földet, tüzelőfát ajánlottak 10 évi időtartamra. Mint a szerződési feltételekből kitűnik, ekkor még nem gyáralapítás, hanem a német Heimarbeit - háziipar - modelljének itthoni megteremtése a cél, a tanoncok a családoknál tanulnak meg a háziipari tevékenységet, mellyel azután önálló háziiparosként pénzkereseti lehetőséghez jutnának.

A Sáros megyei háziipar - s ezen belül faipar fejlesztéséről és Bártfán a gyermekjátékipar meghonosításáról a földművelés- ipar és kereskedelemügyi miniszter 1882-ben rendeletben intézkedik.⁶

Ennek ellenére az év végéig nem történik előrelépés a betelepítendő családok ügyében, pedig, mint az Eperjesi Lapok decemberben írja: "Azt hívenk, hogy azon nagy áldozat, melyet ns. Bártfa városa felajánlott, midőn 10 gyermekjátéket készítő családot ígért a maga költségén megtelepíteni és fenntartani, hogy meghonosítsa falai közt ezen iparágat, melyből Németföldön egész vidékek élnek, - azon állapotba helyez bennünket, a közeledő karácsony napján, kisdedeinknek már hazai játékszereket nyújthatni, de nem az ő hibája, hogy az országos ipari felügyelő mindeddig nem segítette fel ígérete beváltására."

A minisztérium késedelmességének felhánytorgatása valószínűleg jogos és meghallgatásra talál, mert egy új miniszteri biztos, Rejtő Sándor megjelenésével felgyorsulnak az események. Rejtő 1883. júliusában látogat Sáros megyébe, hogy a háziipar fejlesztésének

³ Gaul Károly: A szász Érczhegység háziipara a faipar terén, Magyar Ipar 1884. (14. sz.) július 24. 201-206.

⁴ Magyar Ipar, 1881. dec. 15. (II. köt.) 370.

⁵ Gelléri Mór: A magyar háziipar jövő iránya, 1883. In. Ipartörténeti vázlatok, 1906. 87. ill. Gaul Károly i. m.

⁶ Eperjesi Lapok, 1882. máj. 6.

lehetőségeit tanulmányozza. Jelentésében kitér arra, hogy a "megye közönsége Bártfán a játékipart óhajtja meghonosítani", s említést tesz a város által kínált kedvezményekről is. Jelentéséből értesülünk arról, hogy maga a miniszter is "tekintélyes segílyt helyezett ki-látásba," Rejtő azonban felülbíráta a háziiparosok betelepítésére vonatkozó koncepciót, s más megoldást javasol, aminek érdekében már tett is lépéseket. Az ekkoriban korszerűbbnek tartott, a játékgyártásban különösen a német példák szerint jól bevált modell, a gyár és a háziiparos háttér összekapcsolására tesz javaslatot. Jelentésében szerepel először a beszercebányai *Maugsch Nándor* "gyermekjáték iparos" neve, akivel "alkudozás-ba" is lépett. Rejtő közvetített a város és Maugsch között, s beszámolójából értesülhetünk az egyezségben foglaltakról. Ennek értelmében Maugsch megkapja a várostól a használaton kívüli, de jó állapotban lévő laktanyaépületet 10 évre bér nélkül, de fenntartásáról köteles gondoskodni. A gyár működtetéséhez szükséges erőgépet a szomszédos malom egyik 6 lóerős kereke biztosítja, amit sodronykötéllal kapcsolnak össze a gyárral. Ennek felszereléséhez a város adja a faanyagot, a többi Maugsch költsége. A város a költözködés és berendezkedés költségeihez 250 forint segílyvel, tüzelőfával és egyéb faanyagokkal járul hozzá.

A gyártás beindításán kívül munkásokat illetve háziiparosokat is kell képeznie a gyár mellett működtetett tanműhelyben, s a város ezt a tevékenységét 5 éven át anyagi és esz-közbeli segílyekkel támogatja.⁷

Az alkudozás ezen a ponton még tovább zajlott, a képzési segílyt Maugsch az első három évre 250 forintról 400 forintra tornáztta fel, cserébe igen hamar, már a következő év - vagyis 1884. - januárjától ígéri beindítani gyártelepét.

A Magyar Ipar 1884. május 14-i száma a végleges döntés megszületéséről tudósít: "A minisztérium a beszercebányai Maugsch-féle gyermekjáték gyárnak Bártfára való telepedését határozta el."

Ugyanebben a számban részletesen bemutatják a sárosmegyei háziipari intézményeket s megismerhetjük a beszercebányai gyárat is. Az ismertetésből kiderül, hogy bár a gyárat *Maugsch Nándor* csak 1881-ben alapította, de tevékenysége máris sikeres, külföldre is szállít játékszereket (Oroszországba és Amerikába), a gyár mellett már itt működtetett tanműhelyt, de mint a cikk szövegéből kiderül, a tanulók toborzása gondot jelentett. A gyár termékeiről szűkszavúan tudósít: nagyobb technikai képzettséget igénylő játékszerek és egyszerű játéktárgyak ezek. Az egyszerű játékok készítésének megtanítása az országban az 1870-es évek vége óta - Hegybányán, Bánffyhunyon, Fenyves-Chvojnicán, stb. működő többi tanműhely feladata is, olyanok ezek, melyeket "minden nehezebb munkára képtelen öreg egyének, sőt gyermekek is otthon maguk elkészíthetnek".

Az ismertetés végül említést tesz a gyár Bártfára telepítésének szándékáról, ami, más híradásokból úgy tűnik, Maugsch ígéretének megfelelően ekkorra lényegében meg is történt. Hiszen februárban már tevékenysége kiszélesítéséről, és a gyárosnak a zborói esztergályos tanműhely vezetésével való megbízásáról, majd, több alkalommal is, az ot-tani problémákról értesülünk a helyi sajtóból.

A gyár bártfai tevékenységéről, fejlődéséről szóló tudósítások folyamatosan megjelennek a helyi lapok cikkeiben, akár a gyáripar, akár a háziipar helyzetével foglalkoznak - hiszen a gyár tevékenységében mindkét terület jelen volt, - s minden alkalommal hang-

⁷ A tanműhelyek a korabeli szakoktatás legalsó fokát jelentették. Több településen képeztek játékkészítő háziiparosokat az 1880-as évektől: Bánffyhunyon, Gyergyószentmiklóson, Hegybánya-Szélaknán, stb. Az iskolák történetét az Acta Ethnographiában a közeljövőben megjelenő tanulmányomban foglaltam össze.

súlyozzák a megye és a város által nyújtott segélyek jelentőségét.⁸ Maugsch, ahogy a modell diktálja, a tanműhelyében képzett háziiparosokat foglalkoztatja is "egy-egy gyermekjáték-részeknek háziiparként való előállításában". Az államilag és a kassai iparkamara által is segélyezett tanműhely egyike volt, de az egyetlen, amely gyárral kapcsolódott össze, és így az ideálisnak tartott modellt valósította meg.

1885-ben, első éves tevékenységéről szóló jelentésében a kezdeti nehézségek legyőzéséről, piacok szerzéséről, sőt osztrák exportról is értesülhetünk.

Rejtő Sándornak, a gyár születésénél bábáskodó minisztériumi tisztviselőnek az Országos Iparegyesületben a megye háziiparáról tartott beszámolója is igen pozitív eredményekről tudósít: a "csinosabb játékszereket már nem szükséges külföldről behozatni", állítja némi túlzással "ha a gyár termelését, és különösen kereskedelmi tevékenységét nézzük", s növekszik a munkáslétszám, ekkor 60 fő, és állandóan bővül a termékek köre, "évenként újabb s újabb tárgyakat terem".⁹

A sikeres tevékenység többször felveti a gyár fejlesztésének, a gépi erő növelésének a szükségességét, - mert enélkül úgymond "kellő erő hiányában a megrendeléseknek megfelelni nem képes".¹⁰ De ez késik, mert csak külső segítséggel - a központi iparbizottság és a helyi háziipart meghonosító bizottság támogatásával, minisztériumi adományként képzelhető el, mivel a gyáros önálló tőkével egyáltalán nem rendelkezett. A támogatásokat az indokolja, hogy a fejlesztés nemcsak az ő, hanem a számára bedolgozó helyi háziiparosok - s így a város - érdeke is volt.

1885 a gyár számára sikeres év, kereskedelmi tevékenysége révén eljut az osztrák piacra is, készleteit sikerül teljesen kimerítenie, - ez is a fejlesztés szükségességét sürgeti-, és részt vesz az Országos Kiállításon, amelyre nemcsak játékszereket, hanem a kiállítási tablókhoz papírmáséból 160 életnagyságú alakot is készít 7132 ft. értékben. Éves játéktermelése 35 000 darab játékszer volt, 5996 ft. értékben. Szerepel a Kiállítás *Mudrony Soma* által szerkesztett katalógusában teljes hivatalos néven: **Maugsch N, I-ső Magyar Machée-játékszergyár**.¹¹ Az 1885-ös "viaszbábokat" mindenütt említik (valójában papírmáséból készültek): "a parasztszobák élethű viaszbabúit Schönhut és Mauksch (sic) játékgyárosok készítették gonddal."¹² Hasonló megbízást kap majd az 1896-os millenniumi kiállításra is. A tudósítások ekkor már papírmásé babukról beszélnek, melyekből a gyár több mint kétszázat készít, s ezek "a kiállítás különböző csoportjait (a falut, a hadügyi kiállítást, a háziipari kiállítást, stb.) fogják ékíteni. A figurákat most öltöztetik fel ... Az érdekes küldemény, mely több vasúti kocsit tölt majd meg, a napokban már Budapestre érkezik."¹³ Maugsch a babukért és a házi ipari kiállításon gyermekjátékokkal való részvételért is aranyérmét kapott.¹⁴

Arról, hogy ebben az időben milyen játékokat készítettek a bártfai gyárban egy, a megyét Bécsben bemutató kiállításról szóló beszámoló alapján nyerhetünk képet: "A megyénkbe átszarmazott gácsországi zsidóknak, valamint halinás tót parasztoznak sok a né-

⁸ vö. *Gelléri Mór*, i. m.; *Mudrony Soma*: Az 1885. évi Országos Kiállítás Katalógusa, 288-289.; *Szterényi József*: Iparfejlesztés, 1902.

⁹ Eperjesi Lapok, 1886. márc. 7.

¹⁰ Eperjesi Lapok 1885. június 1.

¹¹ 4050. kiállítóként az iparoktatási részben állított ki, versenyen kívül. i.m. 207.a tanműhely:289-90.

¹² Vasárnapi újság, 1885. 435-436.

¹³ Felvidéki Szemle-Eperjesi Lapok, 1896. március 25.

¹⁴ A IV. csoportban a II-V. termekben állított ki.

zöje a bécsi publikum között" - olvashatjuk.¹⁵ Az említett karakterfigurák, zsáneralakok, fényképei megtalálhatók az Iparművészeti Múzeum könyvtárában fellelt kis albumban is, ami e katalógus datálását is lehetővé teszi: az 1890-es évek elején-közepén készülhetett. A harmincnál is több tárgy között megtalálhatók más, az említettekhez hasonlóan papírmáséból készült, színes textilbe vagy posztóba öltöztetett zsáneralakok is: egy cirkuszi zenekar tagjai, bohócok, padon ülő pipázó figurák és a hagyományos fiú és lány játékszerek: festett masékatonák dobozban, örbódéval vagy hangszerekkel, vagy baba formában szépen öltöztetve, mentében, forgós kucsmában, kis lovas és szamaras kocsik, az állatok lapra szerelve kerekeken gurulnak, a kocsikon, az állatok hátán bögytás, bajszos magyar karakterű csikósokkal, gulyásokkal. Szerepel a hagyományos hintaló egy szép változata, kiskocsi, amibe a gyerek be is ülhetett, körbefűrészelt deszkából készült különböző méretű talicskák, magyaros motívumokkal díszítve, babaszoba, babakönyha magyaros mintával, két, egy olcsóbb és egy drágább változatban, baba, babatestű bohóc, maséállatok. A fotók színezettek, azért látható, hogy a maséfigurák arca modellált, festett, ruhájuk színes, készített. A kétféle anyag, a fa és a papírmásé a figurák esetében legtöbbször öltözzel egészül ki.

A gyár, de elsősorban a játékkészítő iskola a háziipari kiállításokon is bemutatja termékeit, az 1897-es karácsonyi háziipari kiállításon "hazai specialitásként" említi a Magyar Ipar az iskolák - Marosvásárhely, Fenyves-Chvojnicza, Hegybánya, és Bártfa bemutatott játékszereit.

A megyei lap pozitív, a nehézségek általában csak mellékesen említő tudósításai mögött azonban komoly gondok rejtőztek.

A gyár mellett működő tanműhely, úgymond "panaszra adott okot". A bírálatok a lassú haladást, a túlzott szigorúságot róják fel. 1885 elején 8 fiú és 13 lány dolgozott a gyárban, számuk 1886-ra 17 fiú és 15 lány - ami jelentős növekedés, egészében megfelel más, nem gyár mellett működő tanműhelyek tanulólétszámának. De az érdeklődés csökkenni kezd. Nincs a tanoncokkal probléma, állítja a nyilvánvalóan a gyárban fogalmazott cikk a helyi lapban: pontosan látogatják az iskolát, vásár- és ünnepnap templomba járnak, a rendet és a fegyelmet betartatják, a fiú tanoncok egyenruhát viselnek. Eltávozásról rendszeren visszatérnek, sőt még 7 új tanoncot is hoztak magukkal.¹⁶ Szükség is volt erre a nyilatkozatra, mert, mint arról ugyanebben a lapban néhány nappal később beszámolnak, éppen a fenti cikk megjelenését megelőzően a fiútanoncok sztrájkoltak, s ezért fenyítésben részesültek, 5-en meg is szöktek. A cikkíró szerint a fegyelmezetlenségek oka a túlzott szigorúság, s hogy nincs a gyárban egy, külön a tanoncokra felügyelő segéd.

A kitűnő termelési és kereskedelmi eredmények mögött is problémák rejlenek. *Bobula János*: Magyarország iparügye című könyvében a bártfai játékgyár egyenesen az iparfejlesztés negatív példájaként jelenik meg. Elhelyezkedése az áruszállítás szempontjából ugyan nagyon jó volt, de a környező szántók, a malommal való összekapcsolódás, annak a működésétől való függés a termelés folyamatosságát akadályozta. S voltak más problémák is, melyek - úgy tűnik a kezelő, Maugsch személyéből módszereiből, adódtak. Emiatt a gyár sokkal kevesebbet termel, mint amire képes volna, - állítja Bobula - hiszen teljes kapacitásával az egész ország játékszükségletét fedezhetné. "A helytelen bevezetés tehát, mint látjuk, csak drága tapogatózásnak nevezhető." ¹⁷

¹⁵ Felvidéki Szemle - Eperjesi Lapok, 1890. július 19.

¹⁶ Eperjesi Lapok, 1886. ápr. 4.

¹⁷ *Bobula János*: Magyarország iparügye, Bp.1888. 351.

S kirajzolódik az a képlet, amely ennek a gyárnak - s talán más, korabeli, az ipartelepítés lelkesedésével üdvözölt, majd csőd felé kullogásakor szidott, átkozott gyárnak is a sorsát írja le a közönség és a helyi vezetés szemszögéből. Talán éppen itt valóban emberileg alkalmatlan a vezetésre a gyáros, de ez valószínűleg mindegy, mert a későbbiekben láthatjuk, alkalmas ember sem képes megváltoztatni a képletet: a tőkehiány, a fejlesztésre fordítható összegek hiánya, s a lakosságnak az ipari munkára való felkészítetlensége hatására a dicséret, a segítőkészség egy idő után elhal, visszajára fordul, s romhalmazzá teszi a magyar ipar felemelkedésének légvárát.

Bártfán a város vezetése mind a gyártelep, mind a tanműhely működésével elégedetlen már az 1890-es évek végére, s ebbe belejátszik a soha nyíltan ki nem mondott, csak utalásszerűen ismételtgetett probléma, hogy Maugsch személye - "magánviszonyai" - is sok panaszra adott okot.

A megoldás új vezetés kialakítása, melyről a tanács tárgyalásokat folytatott 1899 tavaszán. Az új konstrukcióban a játékgyár Maugsch felesége, Rozália és az Eperjesről származó Werther cég közös kezelésében működne tovább.

Az eperjesi Werther család kiskereskedelemmel, többek között játékkereskedelemmel is foglalkozott, s a cégtulajdonos fia, Hugó számára szerzett részesedést a bártfai gyárban.

A vezetésben lezajlott változásról is a helyi sajtóból értesülhetünk 1899. szeptember 17-én, amely örvendetes és megelégedést keltő fordulatként számol be az eseményekről, jelezve, hogy Maugschot menesztették, (végre!) a gyár éléről és Maugschné Rozália és Werther vették át a helyét.¹⁸

A vezetésváltás dátuma pontosnak tekinthető annak ellenére, hogy a *Szterényi József* szerkesztésében megjelent A magyar korona országainak gyáripara 1898-ban c. kiadványban már az új néven szerepel: **Werther és társa első magyar machée játékszer gyára** Bártfán, Sáros vm. (Valószínűleg a nyomdába adás idején meglévő állapotot tükrözi).¹⁹

A várható fellendülést előrevetíti, hogy Maugsch problematikus személyiségének eltűnésével megváltozott a gyár körül a légkör, azonnal növekedett a munkáslétszám, mozgalom indult az állami segélyezés ügyében, a tanoncok stipendiumának ügyében, s ebben a városi tanácson kívül a kassai kereskedelmi kamara és a megyei főispán is részt vállalt. A gyár fejlődésének támogatója a helyi sajtó is, amely a hazafias szempontok, a külföldi iparcikkek kiszorítása jelszavával sürgeti a gyár fejlesztését és életben tartását.

Még ez évben valószínűleg az állami kedvezményeket is megkapja, hiszen a Magyar Ipar c. lap egy újonnan létesült játékgyárat említ az állami kedvezményekről szóló törvény ismertetése kapcsán, s ebben az évben úgy tűnik, más új játékgyár nem létesült.

Szerencsére a helyi sajtó továbbra is fontosnak érzi, hogy a város és a megye e jelentős üzemeről rendszeresen beszámoljon, így megtudhatjuk, hogy az előző tulajdonos (és a jelenlegi társtulajdonos) fia, *Maugsch Gyula* "e ritka iparágban nagy hasznára" Svájcban és Tirolban ösztöndíjasként gyarapítja ismereteit, s "örvendetes, hogy tapasztalatait a magyar ipar érdekében fogja érvényesíteni."²⁰ (*Maugsch Gyula* egyébként a játékiparon kívül a szobrászat terén is kamatoztatta tehetségét a későbbiekben, sorsára még visszatérünk.)

¹⁸ Bártfa és Vidéke, 1899. szept. 17.

¹⁹ *Szterényi József*: A magyar korona országainak gyáripara 1898-ban. X. köt. faipar, 99.

²⁰ Eperjesi Lapok, 1900. márc. 4. 4.

A városi tanács segélyezési szándékai és a fejlesztés támogatására irányuló törekvései jó célt szolgáltak, hiszen a gyár nemzetközi sikereket is fel tudott mutatni: 1900-ban szerepelt a párizsi világkiállításon és ezüstérmét nyert, Bécsben pedig aranyérmét a kiállítási Erzsébet kereszttel.

Ez utóbbi hír kapcsán említik először a gyár teljes, új nevét a helyi sajtóban, bár nem pontosan, mint **Werther Hugó és társa bártfai bábú és játékszer gyárát**, és itt szerepel először Werther neve is. A kereskedőcsaládból származó, 1876-ban született *Werther Hugó* tanulmányait apja üzletében és németországi játékgyárakban folytatta, s ezeket későbbi pályája során is évenként felkereste. E kapcsolatai révén állandóan fejleszteni tudta termékeit és el tudta juttatni azokat a nemzetközi piacokra is.

A gyár a város büszkesége, mint ez *Arányi Dezsőnek* 1901-ben megjelent, a korabeli Bártfát bemutató könyve is tükrözi: "legszebb a bártfai gyermekjátékszergyár, mely állandóan 60-70 munkást foglalkoztat és államsegélyt kap... a játékszerek versenyeznek a külföld leghíresebb hasontermékeivel ..." - írja.²¹

A bártfai gyártelep hosszú évekre az újonnan létrehozott városi műmalmok és a kereses fűrész mellett a város legkiemelkedőbb műipari létesítménye.²² Arányi részletesen leírja elhelyezkedését - ami - leszakadva a malom gépi erejéről most már igen szerencsésnek mondható, mivel a vasúthoz közel, főút mellett volt. Erről képet nyerhetünk egy Bártfa leégéséről tudósító cikkhez mellékelt térkép alapján is. A tűzvész a gyárat egyébként épségben megkímélte.²³

Werther számára, mint más kortárs üzemek számára is, az értékesítés megszervezése nagy megerterhelést jelentett. Fontos szerepet játszott ebben a nemzetközi és hazai kiállításokon való részvétel és a nagy- és kiskereskedelemmel való kapcsolatfelvétel. Már 1899 szeptemberében részt vesz a Nemzetközi Gyermekvédő Kongresszushoz kapcsolódó kiállításon gyermekjátékaival. Jelentős siker volt, mint már említettük, az 1900-as párizsi világkiállításon való részvétel és díj, valamint a bécsi kiállításon nyert aranyérem.

Családi kapcsolatait kihasználva Eperjesen apja üzletében is elhelyez egy lerakatot, de más kereskedők is említik hirdetésükben a Werther-féle játékárut. Nagykereskedő cégekkel is keres és talál kapcsolatot, ilyen a *Bettelheim Miksa* féle cég, mely a vasútállomásokon lévő üzleteiben árulta termékeit, és a jelentős játékkereskedő cég, Fröhlich és Tsuk, melynek 25 éves jubileuma kapcsán 1904-ben említik, mint hazai beszállítót a Werther-féle gyárat.²⁴

Werther üzletpolitikája szorosan kapcsolódott a honi ipart támogató, a század első éveiben megerősödő mozgalomhoz, s mindkét nagykereskedelmi cég mintegy reklámfogásként kiemeli, hogy a hazai ipar termékeit - s így magyar játékszert - forgalmaz. Hogy ezek a termékek mennyire voltak képesek a külföldi áruval vetélkedni minőségben és mennyiségben, erről nincs sok adatunk. A Bettelheim-féle cég mindenestre nemcsak a meglévő árukból válogatott, hanem a termékek megjelenésébe is beleszólt, ez derül ki amikor beszámol a bártfai gyárral való együttműködéséről. A felvásárlás érdekében Bettelheimék utasításainak megfelelően "tökéletesítették" áruikat, s ezek, mint a cég képviselője megállapította, már annyira versenyképesek, hogy nemcsak a vasútnál, hanem a

²¹ *Arányi Dezső*: Bártfa-Bártfafürdő Bp. 1901. 93-94.

²² vö. *Tóth Sándor*: Sáros vármegye monográfiája. Bp. 1912. 3. köt. 468.

²³ Bártfa pusztulása. Vasárnapi Ujság, 1902. 398.

²⁴ Honi Ipar, 1904. okt. 15. szám. 7-8.

nagykereskedelmi üzletüknél is forgalmazhatók.²⁵ A bártfai játékgyár folyamatosan szerepel a Bettelheimék "hazai iparcikkek" fejlécű hirdetésében felsorolt gyártók között.

A már Maugsch által beindított külkereskedelmi tevékenységet Werther kiszélesíti, kapcsolatait tanulmányútjain építette ki. Arányi szerint Görögországba, Franciaországba, Angliába és Amerikába is szállított 1901-ben játékokat.

A gyáros irányultságának fontos változását, s a korabeli iparművészeti tendenciákban rejlő lehetőségek felismerését jelzi, hogy - először 1902-ben - szerepel az Iparművészeti Társulat karácsonyi kiállításán fából és papírmáséból készült játékokkal, s a kiállítás katalógusában *Csányi Károly* által tervezett művészi kivitelű hirdetése is megjelenik. Egyébként itt szerepel a gyár nevében Werther először egyedül, ami jelzi, hogy újabb tulajdonosváltás zajlott le. A gyár neve ekkor **Werther Hugó-féle Első magyar fa- és machée játékszer gyár.**

Bár a gyár tevékenységét hangos siker kíséri, az Augusztai Szanatórium Egylet karácsonyi jótékonyági vásárán a főhercegné bártfai gyermekjátékok vásárol, s erről a rendkívül olvasott országos lap, a Vasárnapi Újság is beszámol komoly gondok lehetnek. Erre utal, hogy mikor 1903. nyarán a város előkelő vendége, *Zichy Jenő*, az "ipargróf" Bártfára látogat, megnézné a gyárat, de zárva találja.

1903-ban a Bártfai Friss Újság éppen Wertherre hivatkozva bírálja a város polgárainak negatív szerepét a helyi ipar támogatásában. Az "ambitíóval telt fiatal" Werther, aki tőkével is rendelkezett, felélesztette "meghalásban vonagló gyárat" - írja a cikk. "Reális bázisra fektette üzletét, fizette rendesen a munkásokat", de nem keresett semmit. A városhoz fordult, hiszen annak is érdeke, hogy 40-50 embernek legyen munkája. A város közönsége azonban "ellenséges indulattal volt", még fát sem adtak az üzemnek, pedig elődje, Maugsch "abban dúskált". "Akármit kért, elutasították. Ellenben más városokba tyúkkal, kaláccsal csalták Werther, nagy anyagi támogatást adnak neki tisztán azért, mert 50 embernek biztosít állandó kenyeret." Pedig a fejlesztéssel pár év múlva már 100 embernek tudna munkát adni, írja a cikk. A gyár stagnálását teljes egészében a polgárok közömbösségének tulajdonítja, mert "a magyar ipart csakis állami és hatósági támogatással lehet és kell mai nap Magyarországon fenntartani"... "a polgárság útján odahatni, hogy legalább az egyetlen meglévő és tisztességesen működő gyárat támogassák és ne engedjék máshova elvinni" ...²⁶

Valóban, a gyár iránt nagy az érdeklődés. Jelentkezett Békéscsaba, ahol erős iparfejlesztés indult meg, s Werther két ajánlatot kapott külföldről is, de ő Magyarországon, a főváros környékén akart maradni, föltéve, ha megkapja a gyár fejlesztéséhez szükséges anyagi eszközöket.²⁷

A jellegzetes képlet: a gyáros saját tőkéje nem elegendő ahhoz, hogy a semmiből, háttér nélkül létrehozzon és fenntartsa egy olyan üzemet, amely egy teljesen új iparágat honosítana meg, ezért működése csak különböző forrásokból származó támogatással képzelhető el. Mint ez éppen a bártfai játékgyárral kapcsolatos iparegyesületi vitán is elhangzik, a játékipart támogatni érdemes - bár eddig a támogatás nem eredményezte a tömegtermelés kialakulását -, mert "Magyarország a játékipar egyik legjobb talaja. Nézzék meg a behozatali statisztikát az ő lesújtó adataival" - érvel a Fröhlich és Tsuk nagykereskedő cég képviselője - "nézzék meg a rengeteg fogyasztást, mely a népesség szaporodásával

²⁵ Magyar Ipar, 1902. 1167.

²⁶ A mi ipari viszonyaink. Bártfai Friss Újság, 1903. júl. 6. 1.

²⁷ A bártfai játékgyár ügye. Honi Ipar, 1903. április 1.

napról-napra emelkedik, és csak azután döntsenek a gyár jövője felett." Ő maga is szívesen felajánl bizonyos összeget. Ugyanakkor a vitában javasolják a gyár profiljának hazai emléktárgyakkal való kiszélesítését, mert kevés a hazai kereskedő, aki játékszerre megrendelést adna.

Ez is a magyar iparpártolás egyik nagy hiányossága: hiába támogatják az ipart, ha a növekvő termelést a kereskedelem nem veszi át, holott igény volna rá. Gyakorlatilag ez az egész magyar játékipar egyhelyben toporgásának oka: a nagykereskedőnek a minden igyekezet ellenére is kis mennyiségű és kevés féle árut tartalmazó magyar termékskálával egyszerűen nem érdemes foglalkoznia, jobban megéri a nagyban és specializált játékgyáraiban sokfélét termelő külföld felé kapcsolatait kiépítenie, mert "megszokta, hogy egy-egy nagyobb számú árusorozatot lehetőleg egy forrásból szerezzen be."²⁸

Az iparegyesületi vita résztvevői nem pártolják a Werther-féle gyárnak a főváros közelébe költözését, mert ott a házbér és a munkaerő drága volna.

A békéscsabai korszak

1903 decemberében a Békés megyei alispán jelentésében már, több más újonnan létesítendő gyár között, (pl. a harisnyagyár, műbútorgyár), a Békéscsabán létesítendő játékgyárat tényként említi.

Megindul a szokásos segélykérési processzus: Werther most Békéscsabán kér és kap segélyt, a városi közgyűlés a korábban említett 1400 korona éves segélyen túl 1904. január 15-én újabb 3500 koronát szavaz meg. De valószínűleg ez nem elég, hiszen a közgyűlés később is foglalkozik a játékgyár segélyezésével. A Békésmegyei Közlöny januári eseményként említi a gyár áttelepülését, de úgy tűnik, ez csak az átköltözés kezdetének időpontja. Közben még Bártfa is küzd a gyárért, segélyt szerez a minisztertől, de a polgárok ellenállását nem tudja megtörni, a faanyag hiányát nem tudják pótolni. S a békéscsabai segélyek ügye sem zárul le, folyik az alkudozás, amely minden új gyár befogadását kísérte ekkoriban. Werther kevesellte a megszavazott összeget, így azt februárban raktár építéséhez szükséges 50 000 vályogtéglával is kiegészítik, kikötve, hogy a gyárnak három hónapon belül a városba kell költöznie. Végül megszületik a megegyezés, amely mindkét fél számára tartalmaz előnyöket, de sajátos képet mutat, jelezve, hogy mennyire fontos volt a századfordulós városnak, hogy a mezőgazdasági munka alól felszabaduló és elvándorolni készülő munkaerőt megtartsa: "W. H. bártfai játékgyáros nyilatkozata folytán a Csabára áttelepítendő játékgyár községi segélyezésének mérvét a községi képviselő testület a következőkben állapította meg: kap a gyár hat éven át évenként 2000 korona segélyt s lakbértámogatás címén évi 1500 k.-t, az első évi segély az üzembehelyezés bejelentésekor azonnal egy összegben fizettetik ki, a következő években évnegyedes utólagos részletekben. Állami adómentesség esetén a községi pótdadó elengedtetik. Raktárépítésre kap a gyáros 50 ezer drb. téglát. Köteles a gyáros 40 000 korona tőkebefektetést igazolni, a befektetési tőkét a segélyezés ideje alatt fokozatosan 60 000 koronára felemelni, az üzemet 50 munkással megkezdeni, ezek létszámát fokozatosan felemelni, s a gyár pro-

²⁸ Emlékirat a hazai kisipar és gyáripar állásáról és fejlesztéséről Bp. 1908. 143.

duktumait, mint a "**Békéscsabai játékgár**" készítményeit forgalomba hozni."²⁹ (A gyulai kötöttárugyár hasonló feltételekkel költözött át.)

Ez a megegyezés felgyorsította az eseményeket. A kijelölt ajándék telken a békéscsabai Sörgöny utcában megindul a gyár berendezése, s ezzel párhuzamosan megindul a munkások toborzása is. A tervezett indulás napja: 1904. április 1. Április 12-én, majd júniusban is felháborodott cikkből értesülhetünk, hogy a munkástoborzás sikertelen, tanoncot találni lehetetlen, mert "kevés kisembereinkben a józan gondolkozási képesség, hogy fiaikat ipari munkára adják."³⁰ Pedig közben folyamatosan jelennek meg Werther tanonctoborzó hirdetései, ecsetelve a szakma előnyeit, az elérhető keresetet. Különleges helyzet: a munkanélküliségtől és elvándorlástól sújtott városban nem találnak 20 tanoncot, mert az ipari munka annyira idegen még e mezőgazdasági vidék lakói számára. Végül is a játékgártás is megsínyli az egész ország iparosodásának és az iparosodással együttjáró szemléletváltásnak a hiányát ebben a példaértékű kis történetben. A szemléletváltozás és a gyár érdekében a legnagyobbak is fellépnek: az iparoktatás szaktekintélye, *Szterényi József* a helyi lap első oldalára Háziiparunkról címmel hosszú cikket ír, megcilllogtatva Csaba lakói előtt a múlt század nyolcvanas éveit óta vágyott lehetőséget, hogy "maguk a különböző gyermekjátékszerek oly jelentékeny iparágat alkotnak, melyeknek meghonosítása egymaga egész vidékek gazdasági viszonyait alakíthatná át." "Az év végén pedig *Deutsch Vilmosnak* a játékgártás helyzetével foglalkozó cikke jelenik meg, melyben arról ír, hogy az ország játékszüksége 4-5 millió korona, s a magyar ipar ennek csak 2-3 %-át termeli meg, tehát nagy lehetőségek állnak ellőtte még."³¹

Az építkezés a gondok és viták (pl. viták vannak a telek tulajdonjoga körül) ellenére folyik, október közepén a "teljes felépülés felé közeledő Werther-féle magyar játékszer-gyárat" tekinthette meg *Zsilinszky Mihály* államtitkár, "s nagyszerű berendezése és működése fölött elismerését fejezte ki a törekvő fiatal gyárosnak." "Úgy tűnik a törekvő és a fiatal jelzők már Bártfa óta kísérik a sajtóban a Wertherrel kapcsolatos híreket, ha sikerekről tudnak beszámolni. Ilyen novemberben egy dán bazáros vásárlása, tulajdonképpen az első külföldi jelentkező a békéscsabai gyárban - is. Ennél jóval jelentősebb látogató - s egyben vásárló volt még ugyanebben a hónapban *Geo Borgfeldt*, New York-i játékgyártó és nagykereskedő, a legismertebbek egyike a maga korában, aki nagyobb megrendelést "tett", és dicsérte Werther gyárának modern berendezését."³² Borgfeldt megjelenése és a rendelés, melynek nagyságáról sajnos nem sokat tudunk, azt bizonyítja, hogy Werther tisztában volt azzal, hogy csak a kereskedelemmel való jó kapcsolatok révén tud a piacokra eljutni.

Bár már hónapok óta Békéscsabán működött, a gyár teljes elkészültét követő ünnepélyes avatására 1904. november 26-án került sor. Az eseményről nemcsak az összes helyi és megyei lap emlékezik meg hosszú cikkben, hanem az ipar témájával foglalkozó országos lapok is örömmel és lelkesedéssel számolnak be róla, mint a magyar ipar ünnepe emlegetik. Az egész szakma figyelme Békéscsabára irányul ekkor. A köszöntők párosszal teli szövege, a meghívottak súlya a gazdasági és a politikai életben mutatja, milyen nagy jelentőséget tulajdonított a kormányzat és a város akkoriban egy új ipari üzem

²⁹ Békés megyei Közlöny, 1904. febr. 18.

³⁰ Békés megyei Híradó 1904. ápr. 12. és június 3.

³¹ Békés megyei Híradó 1904. jún. 7. ill. 1904. dec. 24.

³² vö. *Coleman, Dorothy, Elisabeth, Evelyn*: The Collectors Encyclopedia of Dolls, New York, 1968. 86-88.

megvalósulásának. A jelenlévő Szerényi ezt az alkalmat is megragadta, hogy az Alföld népét a gyár, a gyáripar támogatására kérje fel.³³

A megnyitó ünnepség kapcsán a Békésmegyei Közlöny rövid életrajz és dicsérő szavak kíséretében bemutatta az "ambiciózus fiatal embert" a város polgárainak.

Az új gyár neve Werther Hugó-féle **Első csabai fa és machée játékszergyár**, az egyezséghez híven tartalmazza a város nevét is. Működéséhez, a városi segítségen kívül 5 évre megkapja az állami kedvezményeket is, melyek elsősorban adómentességet biztosítanak számára.

A csabai gyár és a művészi játéktervezés

Az új gyárban Werther új szemléletet kívánt meghonosítani. Számára nyilvánvaló volt, hogy csak új típusú játékszerekkel tud a piacon helyet szerezni magának. Már korábban is az Iparművészeti Társulat felé nyitott, részt vett annak kiállításain, s most, éppen abban az évben, mikor a Társulat kiírta pályázatát, módja nyílik gyárában művész tervezőt foglalkoztatni.

Az Iparművészeti Iskola már létrejöttekor az ipar számára kívánt tervezőket képezni. Majd a kormányzat is csatlakozott ehhez. 1901-ben a kereskedelemügyi miniszter, *Hege-dűs Sándor* a Társulathoz " a műipar nagyobbarányú és rendszeres fejlesztése érdekében" intézett átiratában felveti, hogy hasznos volna " a tervező művészek elfoglalása és ezáltal fokozottabb tevékenységre való serkentése, különösen abban az irányban, hogy egyrészt (a) magyar műiparban a magyar jelleg is bevitessék és ezzel műiparunk nemzeti irányban való fejlesztése lehetőleg előmozdíttassék, másrészt tevékenységüket kevésbé fényűzést képező, a mindennapi forgalom körébe eső tárgyak termelésére is kiterjesszék és ezzel a műipar szélesebb körű elterjedését lehetővé tegyék".³⁴ Ez a felvetés nemcsak az ipar hanem a művészek számára is rendkívül kedvező, hiszen pl. a korabeli osztrák játéktervező művészek egyik legnagyobb problémája éppen az, hogy nincs, aki terveiket kivitelezze.³⁵

1903 körülre végre megerősödik az a szakmai meggyőződés, hogy az ipar a "művészek segítségét nem nélkülözheti. ...A tervező művészek szárnyán az iparosok becsületes tudása pompásan röpköd, merész, új, ízléses dolgok származnak a sikeres együttműködésből. A befektetés, melyet az iparos a művész felhasználásával tesz, busásan megtermi kamatait" - írja egy beszámoló az Iparművészeti Társulat 1903-as karácsonyi kiállítása kapcsán.³⁶

A háziipar kézműves hagyományokra épülő játékgyártás éppen e törekvések számára nyújtott rendkívül jó terepet.

Az Iparművészeti iskolából kikerült fiatal tervezők közül ketten is, az 1902-ben a díszítő festészeti osztályt végzett *Wessely (Weszely) Vilmos*, és az 1904-ben végzett szobrász *Szász (Sommer) Vilmos* kezdtek játéktervezéssel foglalkozni.³⁷ Az Iparművészeti Társulat 1904-ben meghirdetett pályázatán, melynek kiírásában feladatként olyan

³³ Békés megyei Híradó, 1904. nov. 27., Békés megyei Közlöny, 1904. nov. 27., Honi Ipar, 1904. dec. 1. 9. Magyar Ipar, 1904. dec.4. 1067.

³⁴ kelt 1901. jan. 15. száma: 90.419/IX. ex.

³⁵ The Studio, 1906. 213-219.

³⁶ Egyetértés, 1903. dec. 6.

³⁷ Az Orsz. Magy. Kir. Iparm. Isk. Évkönyve, 1880-1930. 90.

"magyaros jellegű, ízléses és ötletes gyermekjátékok" tervezése volt a feladat, melyeket "hazai játékműhelyeink és gyáraink olcsón készíthetnek", mindketten indultak, és munkáikat a bizottság megvásárolta. (Wesselytől egy "forgatható csörgős Jancsít", *Sommer Vilmostól* pedig juhászt, bárányokat és kutyát ábrázoló faragott játék mintáját.)³⁸

A terveket a játékkészítő iskolák és gyárak számára továbbították, s mind a hegybányai tanműhely, mind pedig a Werther-féle gyár ennek révén került kapcsolatba Wesselyvel. Hegybányával a kapcsolat tartós volt, még 1906-ban a milánói nemzetközi kiállításon is közös munkákat állítottak ki. Itteni jelenléte valószínűleg a minisztérium közbejárásának köszönhető, s egy kiállítási beszámoló az iskola tanáráként említi, bár erre nincs semmi bizonyíték. A közös tevékenységről, illusztrációkkal, hosszú méltatás jelenik meg a pályázat miatt fellendülő játéktervezésnek egyre nagyobb teret szentelő Magyar Iparművészetben *Éber László* tollából.³⁹

Wessely békéscsabai működésének hivatalos okáról a Békésmegyei Közlöny egy híradásából értesülhetünk. A Werther eredményeiről beszámoló cikk utal a Társulat játék-pályázatára, kiemelve, hogy az annak a törekvésének felelt meg, hogy belevigye "a játéktárgyak készítésébe a magyar iparművészeti jelleggel bíró szecessziós stílust". A pályázaton nyertes munkák sorsára is fényt vet ez a tudósítás, mert kiderül belőle, hogy Wesselyt a békéscsabai gyárba a minisztérium küldte ki ezeknek és nyilván saját egyéb terveinek is a megvalósítására: "A kereskedelmi kormány a tervek kivitelét egyrésztben a csabai Werther-gyárra bízta, ahová Wessely (sic) Vilmos iparművészeti tervezőt küldte egy hónapra. A játékgyár a készítette tervek alapján eddig is sok szép játék és iparművészeti tárgyat készített el, amelynek egy részét a kereskedelmi kormány megbízásából Aradon, ez év áprilisában rendezendő iparművészeti kiállításon kiállítja." Másutt azt olvashatjuk, hogy Wessely mint "kiküldött szaktanító" a kimondottan az aradi kiállításra készülő", újonnan bevezetett "magyar stílu" játékok készítésének betanítására érkezett Békéscsabára.⁴⁰

Az aradi kiállítás hatalmas szakmai siker mind Werther, mind Wessely számára. Rendkívül jó a visszhangja. A játékok stílusáról nem ír, csak modernségüket, egyszerűségüket, ötletességüket emeli ki *Czakó Elemér*, aki egyébként még 1904-ben, a játékpályázat kiírásakor hosszú tanulmányt szentelt a jó és korszerű játékszer témájának.⁴¹ Az aradi anyag kapcsán a helyi sajtó "modern, magyar jellegű szecessziós" meg "magyaros motívumú" illetve "magyar stílu" játékokról beszél.

Czakó cikkéhez három, a Werther gyárban készült Wessely játékszer képét is csatolja: egy babaszobáét, egy lovaskociét, bakján kocsissal és utasokkal, valamint egy hintalóét. A három közül a legszebb és legérdekesebb a gyárnak hagyományosan fő profilját jelentő hintaló újszerű megfogalmazása. A színekről nem tudunk semmit, de a lóforma és az alaprész összekapcsolása rendkívül hatásos, egyszerű, a lótestet díszítő virágszerű ornamentális motívumok és a hintarész dekoratív díszítése a korabeli díszítőművészet motívumkicséhez kapcsolja. Ez a díszítőművészeti motívumanyag Wessely iskolai munkáin és Milánóban bemutatott gyermekszobája díszítésében is megjelenik. A babaszoba a hagyományos háromfalú doboz elrendezést mutatja, a falak felső részén körbefutó dekoratív fríz, valamint a szekrény felső pártájának áttört díszítése mutatja a magyaros sze-

³⁸ Magyar Iparművészet, 1904. 100. és 1904. 194.

³⁹ Magyar Iparművészet, 1905. 22-25.

⁴⁰ Békésmegyei Közlöny 1905. február 26. és 1906. máj. 1.

⁴¹ Magyar Iparművészet, 1905. 211., ill. A gyermekjátékokról, uo. 1904. 125-129.

cessziós motívumkincs megjelenését. A kocsis egyszerű, körbefűrészelt elemekből készült, ahogy a lovak is, mindkettő kerekekre szerelve. A figurák is ezzel a technikával készültek, a kép alapján elképzelhető, hogy a fejük papírmáséból volt. (Valószínűleg tévedésből, ezt a játékszert mutatja 1906-ban a Wessely milánói szereplését méltató *The Studio* is.⁴² Érdekes, hogy a bemutatott játékok nem tartalmaznak esztergált elemeket, pedig ez későbbi játékszereinek fontos megmunkálási technikája volt.

Módunk van szinte egyidőben készült hegybányai Wessely munkákkal összehasonlíthatni a békéscsabaiakat, mivel a karácsonyi kiállítás kapcsán bemutatja őket a Magyar Iparművészet *Éber László* cikkéhez kapcsolódva: azok jóval egyszerűbbek, kevesebb elemből épülnek fel és több kézi faragású elemet tartalmaznak - megfelelve az iskolában rendelkezésre álló munkaerő felkészültségének.⁴³

A gyár számára azonban a szakmai sikert nem kísérte anyagi siker. Bár bíztak a szakértők is abban, hogy a játékok népszerűek és kelendők lesznek, úgy tűnik, ez nem valósult meg. Mint a korábban említett cikk írja: "Az értékesítés a közönség előítéletei s a régi formákhoz való ragaszkodása miatt nehezen ment." A legnagyobb sikerek közepette a gyár megint az anyagi csőd határára kerül, továbbra is problémái vannak a munkások képzésével, a nagyra törő terveknek a realitások szabnak gátat. A termelés nem növekszik, mint erről a gyár sorsát továbbra is figyelemmel kísérő Honi Iparból értesülhetünk, s a városban erősödő munkásmozgalom is sztrájkokkal nehezíti az új üzemek működését. A szokásos úton, a városi közgyűléstől Werther már nem tud segínyt kapni, mert az "a kegyelemkenyéren és örökös szubvenciókkal" tengődő gyárnak "igen bölcsen" nem szavazta meg.⁴⁴ Megindul ugyanaz a folyamat, mint Bártfán, a gyáros pénzhiánnyal küzd, a város pedig szembeszegül, az állandó támogatást nem vállalja tovább.

Pedig Werther valóban törekvő: utazásai révén építi kapcsolatait, növeli exportját, bővíti áruinak skáláját is. A Magyar Korona Országainak gyáripara című 1906-os kiadvány 10. kötetébe felsorolják a gyár által ebben az időben készített játékszereket: fa- és machée játékokat, hintalovakat, faragott állatokat, felöltötetett babákat, bábukat. Ettől az évtől hirdetések jelentet meg, szerepel az Iparvédelem c. lap játékbeszerezési ajánlólistáján, s mint hazai ipari üzem, 1906-tól használhatja a védőjegyet is. Továbbra is részt vesz az Iparművészeti Társulat kiállításain, de úgy tűnik, Wessely már nem dolgozik neki.

Jelentős szereplése az 1906-os milánói kiállításon nemzetközi hírnevet is szerez a gyárnak. Az ott bemutatott játékanyagot már új tervező, sógora⁴⁵ *Faragó Ödön*, az iparművészeti iskola tanára készítette a helyi lap szerint.⁴⁶ Ezekről a játékszerekről sajnos semmilyen fotó vagy rajz nem került elő. Faragó egyébként is jelentős szereplője volt a milánói kiállításnak, bútoraival és a kiállítás enteriőrjének megtervezésével volt jelen. (A *The Studio* cikke dicsőítőleg említi installációit, de a cikkhez közölt fotón, mint említettük, Wessely egy korábbi békéscsabai játékszere szerepel.) A játékkervezést valószínűleg csak rokona felkérésére vállalta, s nem is szerepel a munkásságát ismertető anyagokban ezirányú tevékenysége. Pedig, ha nem is biztosan ugyanez az anyag, de Faragó tervezte "magyaros stílusú" csabai játékok "hatalmas kollekciója" itthon is bemutatásra került, a

⁴² *The Studio* 1906. 308.

⁴³ Magyar Iparművészet, 1905. 22-24.

⁴⁴ Békés megyei Híradó 1905. máj. 26.

⁴⁵ 1906. márciusában vette feleségül *Fischer Irént*, a zalaegerszegi *Faragó Béla* gyáros lányát, Ödön testvérét.

⁴⁶ Békésmegyei Közlöny, 1906. máj. 20.

Társulat 1906-os karácsonyi kiállításán. Faragó szerepe a gyár történetében ezzel még nem ért véget, a későbbiekben betöltött igazgatótanácsi tagságára még visszatérünk.

Werther igyekezete az új típusú játékszereknek, az iparművészeti tervezésnek a játékszerek területén való meghonosítására azonban továbbra sem biztosítja a nyugodt munka lehetőségét. Állandó anyagi gondjai és küzdelme a város vezetésével újra és újra problémát jelent, amit 1906 végén a gyár újbóli áttelepítésével kíván megoldani, mivel még továbbra is minden város számára az iparépítés tűnt a gazdasági és munkaerőgondok megoldására a legjobb útnak, nem is nehéz befogadó várost találni. Tárgyalásairól Araddal - ez a város ugyanabba az iparkamarai körzetbe tartozott, mit Békéscsaba - felháborodással tudósít a helyi sajtó. Nem világos, hogy ott új gyárat akar-e létrehozni, vagy a csabainak egy fióküzemét tervezi megnyitni, de ha áttelepítésről lenne szó, azt mindenképpen sértőnek érzi a város vezetősége, amely saját megítélése szerint messzemenően támogatta őt, míg a fióküzem gondolatát örömmel üdvözlőnek. Werther maga válaszol s leszögezi, csak fióküzemet akar Aradon létrehozni: "A főtelep természetesen továbbra is Csabán marad, miután nincs okom rá, hogy néhány évvel ezelőtt nagy tőkebefektetéssel létesített teleppel ismét költözzek. Kiváló tisztelettel W. H." - írja a gyáros.⁴⁷

Az aradi fióktelep végül nem valósul meg, Werther marad Békéscsabán. Az alku hasonló a korábbiakhoz, a gyáros feltételekhez köti a fióktelep létrehozását, az aradi tanács pedig egyedül adómentességet lenne hajlandó biztosítani, anyagi támogatást nem, így Werther feladta a tervet.

Az ipar meghonosítása Békéscsabán azonban nem sikeres vállalkozás. Nemcsak Werther gyárának, hanem az övével szinte egyidőben létrehozott műbútorgyárnak is gondjai vannak, az év végére meg is szűnik.

Werther nem adja fel. A fennmaradás érdekében a játékgyár árukínálatát némileg megváltoztatva működik tovább. 1907-ben a Hazai beszerzési források c. kiadvány szerint a fa és machée állatok és játékszerek mellett nemzeti viseletű babákat, posztókatona-kat is készít. Résztvesz helyi rendezvényeken, árubemutatókon a hazai ipart támogató tulipán mozgalom helyi bazárján, és országos jellegű, a hazai ipart bemutató rendezvényeken, pl. a pécsi kiállítás háziipari részlegében is, s a Honi Ipar rendkívül dicsérőleg említi magyar jellegű játékszereit. Emellett intenzív reklámtevékenységbe fog, képes árjegyzéket jelentet meg, szép rajzos hirdetése - bal oldalon kis ekhós szekérrel, lóval, azon csikósruhás kocsis ostorral, jobboldalon pedig huszárruhás, hosszú hajú baba karddal az oldalán - a Vasárnapi Újságban hosszabb ideig látható. A magyar krampuszok gyártását is felajánlja, - hogy ne kelljen importból beszerezni-, a védőegyesület támogatásával.

A város vezetésével kapcsolatai rendeződni látszanak, nem értesülünk újabb anyagi konfliktusokról, sőt a - már a múlt század végén a munkanélküliség csökkentése érdekében igen sokszor felvetett - háziipari tevékenység újból felmerülő fejlesztésébe is bekapcsolódik. A gyár és a bedolgozó háziiparos réteg kapcsolatát továbbra is gyümölcsözőnek tartották, hiszen a gyár munkával látja el az embereket, és kiépült kereskedelmi kapcsolatai révén megoldja az áru értékesítését is. Ez a sokszor ajánlott német modell, különösen a játékgyártásban, és most Békéscsaba vezetése újra erre próbálja rávenni a helyi gyárat. Werther 1907-ben 45 munkása mellett 15 háziiparost is foglalkoztat.

A sikerek hatására, gondolnánk, 1908-ban a tőkeemelés, a fejlesztés lehetőségének új útja is megnyílik előtte, gyárát részvénytársasággá alakítja, **Magyar Játék - és Műipar-**

⁴⁷ Békés megyei Közlöny 1906. december 24. és 25.

áru gyár Részvénytársaság néven. Az igazgatótanácsban jelentős helyi személyiségek kapnak helyet. (Az alaptőke: 150 000 korona., Werther 60 000-et kap részvényekben.) Werthernek a kereskedelmi részleg vezetése lesz a feladata, a műszaki vezető egy mérnök, egyébként az Országos Tulipán Egyesület ügyvezető igazgatója. Az új részvénytársaságról a Magyar Ipar is beszámol a helyi lapnál részletesebb igazgatótagsági listát közzölve, s itt találkozhatunk újból a sógor, a jelentős iparművész, *Faragó Ödön* nevével is. A tudósítás a Werther féle Első magyar fa és machée játékszergyárat "az effajta cikkekből a legnagyobbak" tartja Magyarországon - pedig csak 50 körüli munkáslétszámmal rendelkezett! -, s mint írja, az átalakulás után a termékek körét fém és műszaki cikkek gyártásával is ki akarják bővíteni. A Honi Ipar szerint a termékbővítés elsősorban játékszer, francia babák, fémjátékok irányába mutat, bár említi a műipari cikkek gyártása felé való nyitást is. A gyár már részvénytársaságként szerepel a Mihók-féle Compass 1908/9-es kötetében, budapesti székhellyel. 1909-ben a kereskedelmi miniszter a Werther féle gyárnak adott kedvezményeket az Rt-re ruházta át.

A hanyatlás

A gyár részvénytársasággá alakítása, a tulajdonos megváltozása talán valóban gazdasági, működési szempontok alapján történt, de nem zárható ki, hogy Werther akkor már beteg volt, hiszen 1909 május 6-án a Békés megyei Közlönyből hosszas betegséget követő halálának híréről értesülhetünk.

Életműve a részvénytársasági kezelés során lassan elsorvadt, a segélyezési kérelmek nem találtak meghallgatásra. A Mihók-féle Compass 1909/10-es kötetében, - persze már Werther neve nélkül - szerepel ugyan új budapesti székhellyel, de 1910 júliusában a gyár már felszámolás alatt állt. Gyors hanyatlásában nyilván nagy szerepe volt Werther halálának, aki szakértelmével és ügybuzgalmával a legnehezebb időszakokban is életben tudta tartani, fel tudta hívni rá a figyelmet, újíttani tudott. A részvényeseknek mindez nem volt olyan fontos, "nemtörődömségük" gyorsította a hanyatlást.

1910 szeptemberében a gyárat az összes géppel, felszereléssel és a hozzá tartozó lakóházat is eladásra kínálják, az árukészlet kiárusítása is - "minden elfogadható áron" - vagyis áron alul - hamarosan megtörténik. A gyár teljes felszámolásának kimondása 1910. április 14-én történt meg.⁴⁸

Az épület és a telek eladása azonban még sokáig húzódik, és nagy politikai vihart is kavart Békéscsabán. A Wertherrel kötött szerződésben a telket a város örökre adta a gyárosnak, s azt látják, hogy "a várostól kapott telket és építési anyagot most más árulja". Ennek az esetnek a tanulságai azért borzolták a kedélyeket, mert a városban ekkoriban megtelepedni kívánó gyárak - éppen a játékgyár példájából okulva - már nem örökre kapnak meg a telket, ami nagy felzúdulást, és a vállalkozók visszalépését eredményezte. Így egy új gyár számára Áchim L. András képviselő javaslatára odaitélt ingyentelket éppen az ő javaslatára visszavesznek, mert, mint Áchim mondta: "Azóta megtudtam, hogy a megbukott játékgyár telkét, melyet ugyancsak ingyen engedett át annak idején a község, a tulajdonos eladta 50 000 koronáért. Az ilyen példákon okulni kell." Ez is kis adalék a hazai iparpártolás meglehetősen sok furcsasággal tűzdelt történetéhez, aminek a játékipar is élvezője és egyben elszenvédője volt.

⁴⁸ Mihók-féle Compass, 1910/1911. II. 782.

Epilógus

Különös fintora a sorsnak, hogy a Maugsch-féle gyár, melyből a gyáros, *Maugsch Nándor* Bártfa város segítségével oly hirtelenül kikerült, tovább élt, mint Werther gyára és jelen volt a hazai játékgártás szűkös palettáján, még az első világháborút követően is.

Tulajdonképpen nem ugyanaz a gyár volt. Werther kezdetben a gyáros feleségével, mint társsal birtokolta az üzemet, s Maugschné neve 1902-ben tűnt el a gyár nevéből. 1904. februárjában már *Gaul Károly* miniszteri biztосként tárgyal az asszonnyal egy új, bártfai és Weerther távozását követően is Bártfán maradó játék- és szemléltető oktatáshoz szükséges eszközöket készítő gyár létesítéséről. Maugschné fiával, a későbbi szobrással, aki papírmasé gyümölcs és állatalakkal szerepelt ez év nyarán a fővárosi tanszerkiállításon, kíván új gyárat alapítani, s a kiköltöző Werther-féle gyár helyiségeinek felét 5 évre ingyenesen megkapni.

Maugsch Rozália és fia, Bártfai játékaru és tanszergyára ettől kezdve szinte mindenütt szerepel, ahol játékot állítanak ki, vagy árusítanak, tombolára bocsátanak, gyakran éppen a Wertheré mellett. 1906-ra bővítésre is gondolhatnak, s a kereskedelmi miniszter ezt gépek adományozásával támogatja.

1908-ban a gyárat szövetkezetté alakították át, s állami szubvenciót kapott. *Maugsch Rozália* és Gyula neve az igazgatóság tagjai között szerepel. A "bártfai játékbábúgyár" akkor, amikor a békéscsabai gyárat éppen felszámolják, Londonban aranyérmét kap, állami támogatásban részesül, és annyi munkást foglalkoztat, mint a Werther-féle soha: 100-an dolgoznak 1909-ben itt, és bővítését tervezik. Termékei a leghagyományosabbak, tipikus magyaros bababútor, bábuk, tulipános ládák.⁴⁹ Már bártfai "játéknagyiparként" említik.

Még 1912-ben is Bártfán szövetkezettként, az Országos Központi Hitelszövetkezet tagjaként működött, 30 munkást és 24 háziiparost foglalkoztatva. Ezután egy időre nyomra vész. A világháborút követően azonban, 1920-ban, a IX. árumintavásáron kiállított **Maugsch Gyula** immár **székesfehérvári játék és tanszerárugyára**, és, mint a beszámoló írja: "Nemcsak hogy kiállja a versenyt a legelső külföldi gyárakkal, de ötletesség és kivitel tekintetében sokban felül is múlja azokat. Örömmel regisztráljuk ezen tényt, mint a magyar játék ipar hatalmas fellendülésének jelét."⁵⁰ A sikert mutatja, hogy még Horthy kormányfő is érdeklődéssel tekintette meg "a gyárnak az iskolai szemléltető oktatás céljait szolgáló készítményeit, gyümölcsutánzatait, az élethű állatfigurákat, valamint a gyár specialitásait, a gyermekeket megörvendeztető hintalovakat." Úgy látszik, az elmúlt évtizedek alatt a gyár profilja nem sokat változott. A kormányzó érdeklődésére Maugsch beszámolt arról, hogy telepe modern gépekkel van felszerelve, ott 56 munkást foglalkoztat. Horthy válasza akár harminc évvel korábban is elhangozhatott volna, mutatva, hogy mindenek ellenére a magyar játékgártás nem tudott megerősödni: "kifejezte azt a reményt, hogy a termelés tovább fokozása lehetővé fogja tenni, hogy az eddig nagy mértékben import útján kielégített piac szükségleteit tökéletesen fedezni tudja majd a magyar ipar."⁵¹

És Maugsch igyekszik is: exportszerződést köt, folyamatosan hirdeti a Magyar Kereskedők Lapja mellékletében, a Magyar Pénzügyben, de nem tudja talpon tartani a gyárat:

⁴⁹ Magyar kereskedők Lapja, 1911. nov. 11. 11.

⁵⁰ Magyar Kereskedők Lapja, 1920. szept. 12. 4-5

⁵¹ Fejér megyei Friss Hírek, 1920. szept. 14. 2.

az adószabályok szerint a játék is luxusadó köteles, ettől az árak rendkívül magasak, kevés a kereslet.

Végül *Maugsch Gyula* is feladja, 1921. júniusában kilép a gyárból.⁵²

**Toyfactory in the turn of the century
The story of the First Hungarian wood- and machée toyfactory,
Bártfa-Békéscsaba 1984–1904–1910.**

– Tészábó Júlia –

Rezume

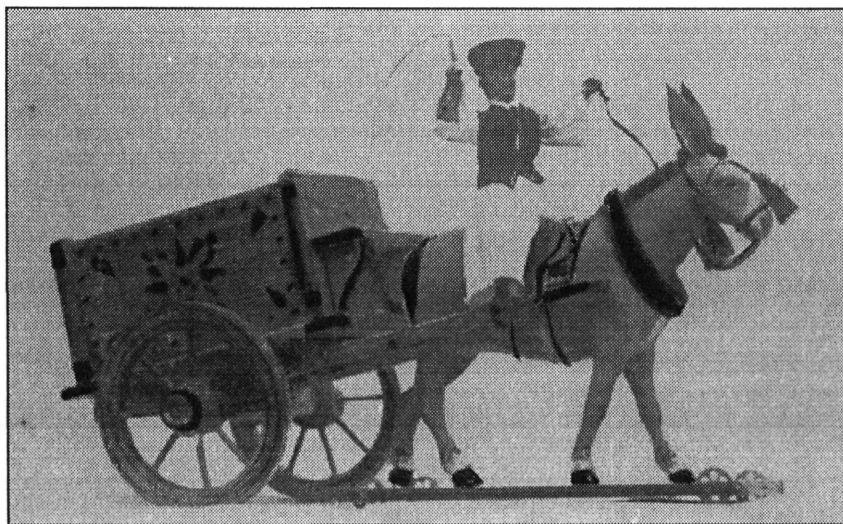
Last decades of 19th century reform of the economy became sorely needed in Hungary. The chiefly agricultural nature production couldn't keep step with growing needs for manufactured goods and economy was extremely burdened by the huge import costs as well. The mass emigration because of cumulative unemployment rushed the economical reform, too. The government passed more laws aimed the industry development what promised big financial subsidization and tax allowance for people undertaking in the new industrial branches. The toy production appeared among these very soon in the early 80s. This is explicable by fabric of wooden and papier-maché toys of the time, workable with slight financial expenditure, minimal expectations about professional training, and the rising import costs together with growing civil stratum.

The local council's purpose for subsidization was strong as well, what aimed alleviateing troubles with manpower. The toyfactory in Bártfa in North-Hungary was established with these considerations and setting these financial subsidising systems into operation in 1884. *Maugsch Nándor* manufacturer undertook - subsidised by the government as well - even to operate a toymanufacturing training workshop. Because of inaptitude of *Maugsch*, scarcity of capital and the unresolved commercial activity a new owner, *Werher Hugó*, took over the factory in 1899. By reason of evolving conflict with local management *Werther* transferred his factory to *Békéscsaba* in 1904 after a long search and negotiation. But the industrial subsidization was insufficient for the contractor being deficient in funds while the town did a lot for settling this and other industrial branches and getting agricultural manpower accustomed to it was also difficult. After the death of contractor in 1910 the factory broke off. Its vicissitudinous destiny exemplifies from aspect of both the toy production and the whole hungarian industry what difficulties the man, who undertook a factory foundation, should fight with.

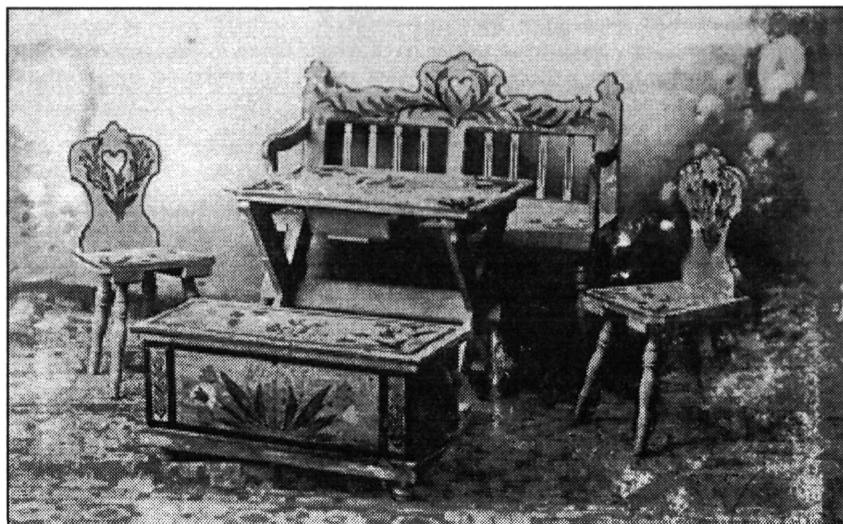
The study outlines the story of toyfactory on the basis of the country and local press and bibliography of the time.

(Translated by Schäferné Beke Katalin)

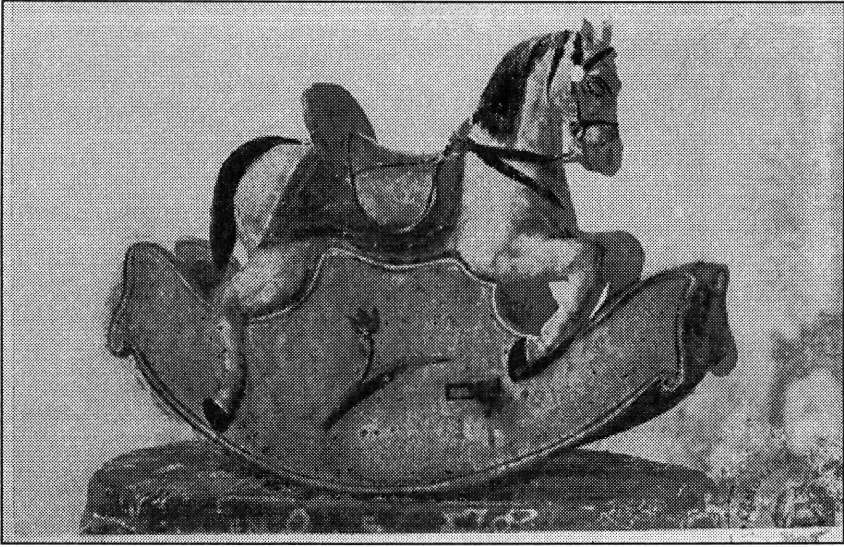
⁵² *Ipar* (Székesfehérvár), 1921. jún. 30.

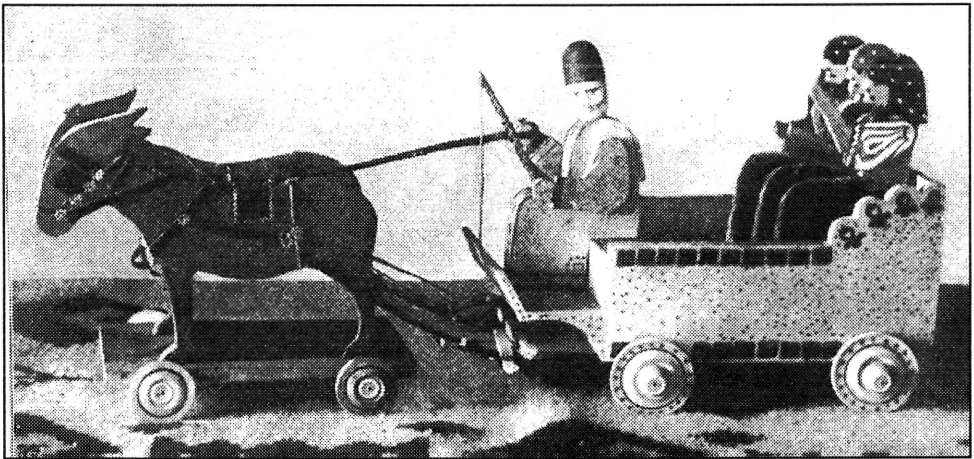
1. kép. Tipikus játékszerek az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában lévő, az 1890-es évekből származó katalógusból

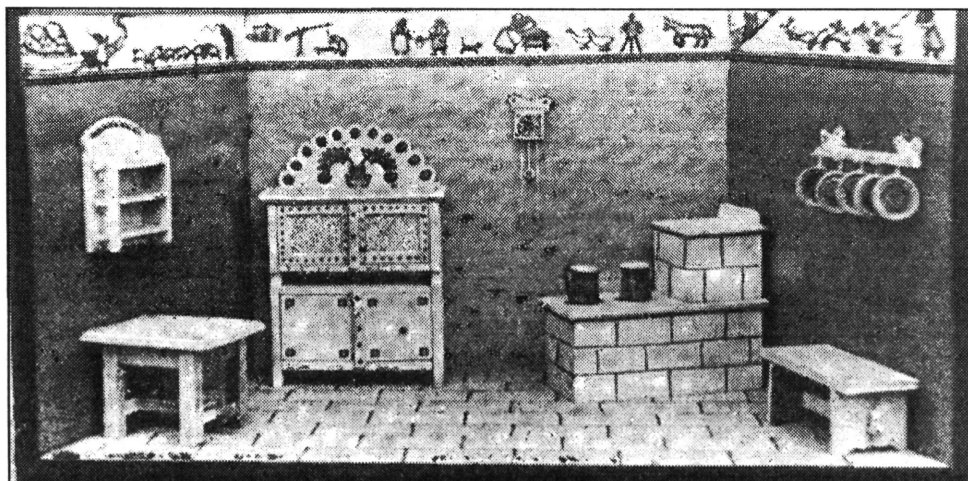
2. kép. Tipikus játékszerek az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában lévő, az 1890-es évekből származó katalógusból

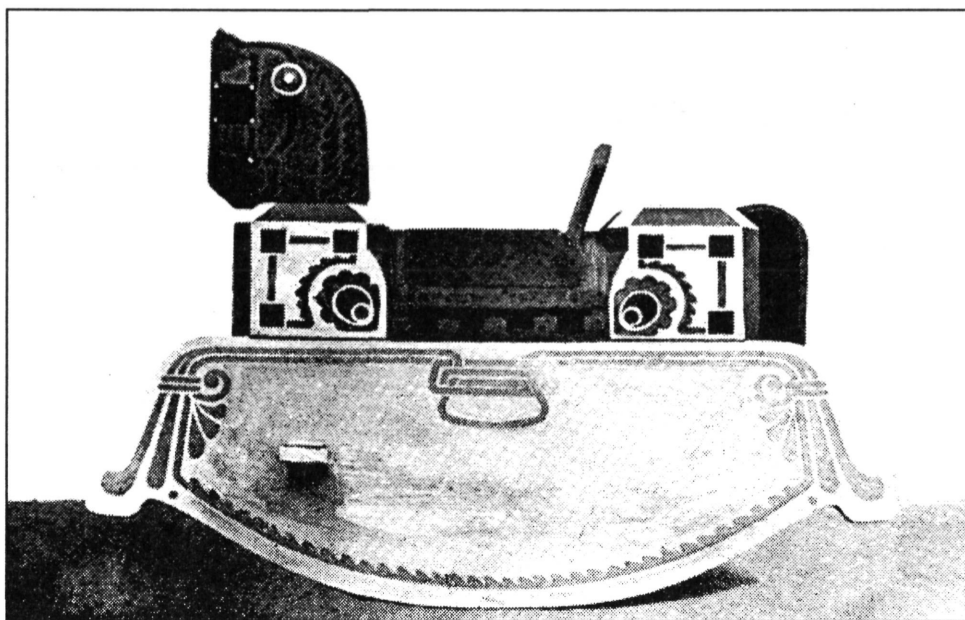
3. kép. Tipikus játékszerek az Iparművészeti Múzeum Könyvtárában lévő, az 1890-es évekből származó katalógusból

4. kép. Magyar Iparművészet, 1905. 208.: Wessely Vilmos békéscsabai játéka

5. kép. Magyar Iparművészet, 1905. 208.: Wessely Vilmos békéscsabai játéka

6. kép. Magyar Iparművészet, 1905. 208.: Wessely Vilmos békéscsabai játéka

ELSŐ MAGYAR
FA- ÉS MACHÉE-
JÁTÉKSZEREK
GYÁRA

WERTHER
HUGÓ
BÁRTFÁN.

KÉSZÍT KÜLÖNLEGES
KIVITELŰ JÁTÉKSZE-
REKET. • ÁRJEGYZÉK
INGYEN, BÉRMENTVE.

Csányi Károly.

7. kép. A Magyar Országos Iparművészeti Társulat 1902. karácsonyi kiállításának katalógusából, Werther hirdetése; Csányi Károly munkája

1024 VASÁRNAPI ÚJSÁG 1907. dec. 15. 1023

Játégyár Békéscsaba
készít különleges kivitelű, szebbnél-szebb
játékszereket.

Tessék képes árjegyzéket kérni, mely ingyen és bérmentve megküldetik! **Hosi Ipar!**

8. kép. Hirdetés a békéscsabai korszakból.
Vasárnapi Újság, 1907. dec. 15. 1023. Werther hirdetése